

Tanulmány

Gyarmati György

A Rákosi-korszak – másképp szemlélésének – vázlata (1945–1956)

A korszak tagolása

Attól kezdve, hogy Rákosi Mátyás 1945. január végén visszatért szovjetunióbeli emigrációjából, rövid időn belül ő lett a belpolitikai közélet központi figurája. Az általa irányított Magyar Kommunista Párt (MKP) akarata társadalmi támogatottságát messze meghaladó mértékben érvényesült: már az ún. ideiglenesség időszakában (1944. december–1945. október) is domináns módon rendelte maga alá a – Moszkvából irányítottan életre hívott – koalíciós kormány tevékenységét. Ebből eredően a Rákosi-korszaknak – a hagyományos datálástól eltérően – nem az ún. 1947/1948-as „fordulat éve” a nyitánya, hanem inkább 1945. Regnálása 1956 nyarán ért véget, miután – az ekkor Magyar Dolgozók Pártja (MDP) néven működő – kommunista párt első titkári posztjáról leváltották. Ekkor jobbnak látta azonnal visszatelepülni a Szovjetunióba. A nevezett két emigrációja közötti bő évtized teszi ki a Rákosi-korszakot. Ez a kisebb-nagyobb fordulatokkal teli időszak attól függően tagolható további alperiódusokra, hogy a sztalinizálás melyik fázisát nyögte éppen az ország társadalma.

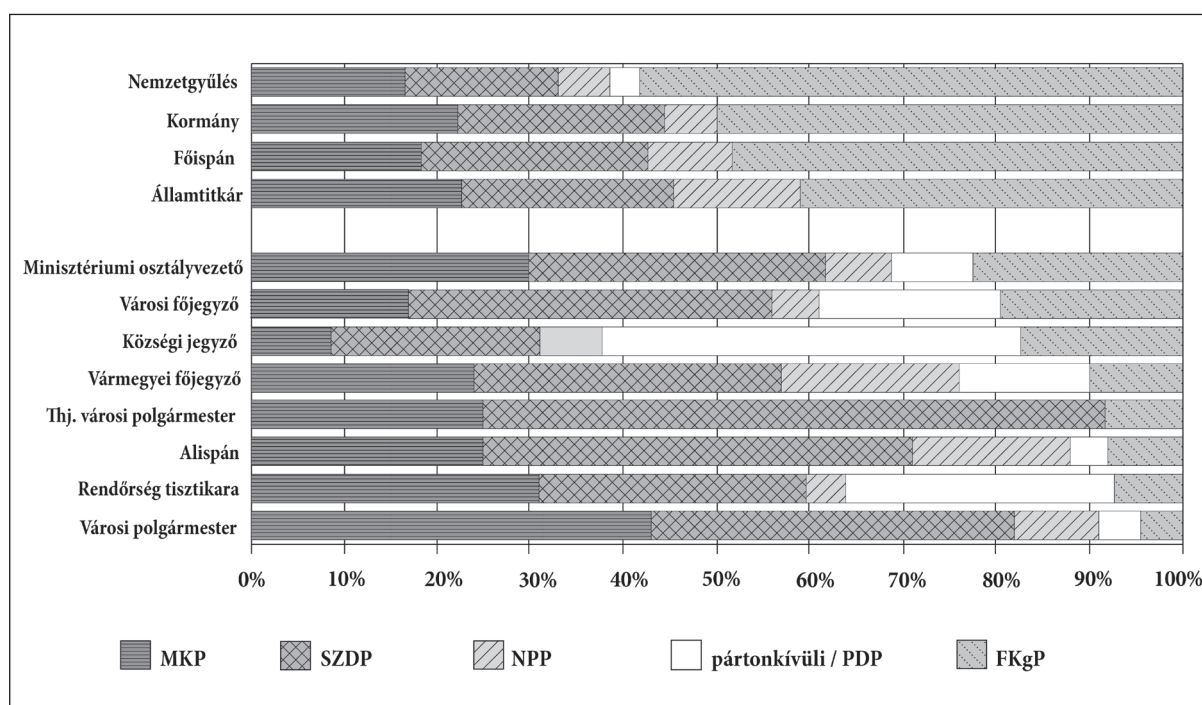
A Rákosi-korszak 1945–1956

Horthy- korszak	1945–1947	1948–1952	1953–1956	Kádár- korszak
	demokratizálás → → és ← ← presztalinizálás	sztalinizálás → → →	desztalinizálás ← és → resztalinizálás	
	rendszerparadig- mák közötti anta- gonizmus	(protektorátusi) determináltság	rendszerparadig- mán belüli kor- rekció	

1956 októbere

„A próbálkozó demokrácia” – leáldozása

Az alcímbeli idézet a kortárs tudós politikai gondolkodó, Bibó István szóhasználatára. A háborút követő koalíciós kormányzás éveit a *demokratizálás* és a *presztalinizálás* egyidejű, egymással viaskodó kusza egyvelege jellemezte. A pártharcok kiéleződése szempontjából meghatározó volt az 1945-ös parlamenti választások kimenetele. A szavazásra jogosultak körét számottevő mértékben kiterjesztő voksoláson – a Szovjetunió által megszállt közép- és kelet-európai régióban egyedülként – egy polgári parlamentarizmust megjelenítő párt, a kisgazdapárt ért el abszolút győzelmet. Ennek eredményeként a törvényhozásban megszűnt az MKP, SZDP (Szociáldemokrata Párt), NPP (Nemzeti Parasztpárt) párttriáznak az ideiglenesség időszakában birtokolt kétharmados többsége. Győzelmét azonban a kisgazdapárt az érdemi döntésekben átmenetileg sem tudta érvényesíteni. A hatalmi pozíciók választási eredmények szerinti „újraosztását” (*arányosítás*) éppúgy megakadályozták a kommunisták, mint ahogy az önkormányzati választások kiírását – ami várhatóan a nemzetgyűlési választással arányos eredményt hozott volna – is sikerrel szabotálták el. Az MKP választási vereségének *korrekcióját* szolgálta a demokratikus arculat fenntartása mellett egyfelől a fenti három párt politikai blokkba tömörülése (Baloldali Blokk), másfelől a parlamenti erőviszonyoktól független ún. *pártközi tárgyalások* és a *rendeleti kormányzás* kombinációjának intézményesítése. A végrehajtó hatalom alsóbb szintjein (vármegye, törvényhatóságok és önkormányzati kulcspozíciók) továbbra is megmaradt a „blokkpártok” fölénye. Azokban az esetekben pedig, amikor a kisebbségi pozíció felülírásához nem látszott elégségesnek a nyilvános blokkpolitika, a kulisszák mögött mindenkoron segítségére volt az MKP-nak egyfelől a kezdettől kommunista

vezetésű és tagságú politikai rendőrség, másfelől a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) szovjet vezetése.

A presztalinizálás körében indokolt máshová helyezni a hangsúlyt az 1947-es országgyűlési választások visszaéléseiről szólva. Az újabb kutatások feltárták, hogy az ideiglenes névjegyzék-kivonatokkal (kékcédulákkal) történt visszaéléseket sokszorosan múlták felül a választási eljárásban közreműködő belügyi szervek hatósági, *adminisztratív csalásai*. A politikai-igazgatási machinációk révén, a politikai rendőrség (ÁVO) hathatós közreműködésével közel félmillió polgárt fosztottak meg választójogától. Tömegességét tekintve ez sokkal inkább befolyásolta a választások kimenetelét. Az eredményeket kisebb mértékben eltérítő – mintegy hatvanezernyi – „kékcédulázás” azért rögzült a későbbi emlékezetben, mert azonnal lelepleződött. Az 1947. évi országgyűlési választásokat hitelesebben jeleníti meg a *többszörösen elcsalt választások* formula, semmint a kékcédulák imamalomszerű emlegetése.

Az ország *de facto* (a párizsi békeszerződésig Magyarország a moszkvai fegyverszüneti egyezmény értelmében nemzetközi jogi – *de jure* – értelemben is megszállt ország volt) szuverenitáshiánya közepette kiépülő többpárti politikai berendezkedés működését tekintve álközláció, a többpártiság álpluralizmus volt. Az egymást rohanást követő belpolitikai fejlemények a hidegháborút gerjesztő nemzetközi események hatására torkollottak a kommunista hatalomátvételbe. A politikai élet e meghatározottsága mégsem relativizálja az

1945-ben ténylegesen meginduló, a társadalom döntő többségét érintő demokratizálás eredményeit. Ez a kétarcúság – *demokratizálás kontra presztalinizálás* – együttesen alkotja a koalíciós évek korképét.

A demokrácia reménye és a presztalinizálás	
népi szervek	pártpolitikát szolgáló „népi pogromok”
demokratikus választási törvény	és annak közigazgatási-politikai megcsúfolása
1946/I. köztársasági „alaptörvény”	az ezt felülíró 1946/VII. törvény
népbíráskodás	és annak felülírása közigazgatási visszaélésekkel
dunatáji megbékélés	és dunatáji acsarkodás
parlamenti többség	és ellehetetlenítése végrehajtóhatalmi trükkökkel
többpárti, koalíciós kormányzás	egypárti titkosszolgálati megfigyelés
a beiskolázás demokratizálása	az iskolák államosítása
a magántulajdon kiterjesztésének ígérete	és annak mindinkább kiteljesedő megvonása

Az egypárti diktatúra kiépítése az 1947. évi békeszerződés aláírását követően gyorsult fel. A Moszkvából megkapott „zöld jelzés” nyomán az MKP vezetése vázolta a hatalommegragadás „forgatókönyvét”. Eszerint zajlott az SZDP (szelektív) bekebelezése (1948. június), a nagyvállalatok és az iskolák államosítása (1948. június), az egyházak elleni fellépés, stb. 1948 végére már a kommunista állam kiépítésének záróakkordjaként irányozták elő az új alkotmány életbe léptetését. Ennek elfogadtatása (1949. augusztus) még csak fél évet csúszott. A „proletárdiktatúra” intézményi rendjének teljes körű beüzemelése viszont – számos további társadalmi létszféra maguk alá gyűrésével – csak két és fél éves késedelemmel, 1950 végére, a szovjet- vagy tanácsrendszerű állam- és közigazgatás létrehozásával valósult meg.

A magyarországi államszocializmus Rákosi-kori archetípusát Kornai János a „klasszikus szocializmus” időszakának nevezi. Az egyeduralmat megszerző küldetéstudatos kommunista vezérkar az MDP budapesti központjában született döntéseket, határozatokat lehetőleg

már „másnap” mint az ország minden szegletében megvalósult normát szeretne volna érvényesülni látni. Az elhatározások szinte azonnali társadalmi elfogadtatásával próbálkozott és ennek eltökéltségével tevékenykedett. Holott a pártállami rendszer létrejöttének szélesebb körű „tudatosulása” még a viszonylag kis területű Magyarországon is évekig elhúzódott. Társadalomtörténeti szempontból a dátumhoz köthető politikatörténeti fordulatok nem jelentettek határozott cezúrát. A döntési centrumhoz képest távolabbi és (többszörösen) alárendelt vidéki helyszínekről tudósító források arról tanúskodnak, hogy községi-járási szinten a helyi (túlnyomórészt agrár-) társadalom részéről a pártállam „befogadása”, a „párt” mindenható szerepe időben elhúzódva tudatosult.

A hidegháborús hadigazdasági túlterhelés és a transzformációs veszteség

A sztálinista terroruralom magyar változatát 1950 őszére sikerült Rákosi Mátyásnak teljes körűen intézményesíteni. Ehhez képest alig két újabb év elteltével – 1952/1953 fordulójára – a berendezkedett diktatúra működ(tet)ésében anarchikus összezavarodás, fokozódó rendszerkáosz kezdett előállni.

Az ide vezető tényezők közül legfontosabbnak tekinthető a *hidegháborús hadigazdasági túlterhelés egymásra torlódó két fázisa*. Az első a Jugoszlávia ellen már 1948 második felében megindított, Moszkvából irányított *béketáboron belüli kishidegháború*. A még kiépítés alatt álló diktatúra frontország szerepbe kényszerült, frontország szerepet vállalt délszláv szomszédja, illetve Tito vezette jugoszláv „testvérpártja” ellen. A második 1950/1951 fordulójától datálható. Ez volt a koreai háborúval összefüggő – Sztálin számításai és közvetlen instrukciója nyomán felpörgetett – második *hadigazdasági túlterhelés*. Ehhez társult harmadik – az előbbi kettővel szorosan összefüggő – komponensként a második világháborút követő átalakításokkal járó *transzformációs veszteség*.

Magyarországot a második világháború után sújtó	
többé-kevésbé mérhető terhelések és veszteségek	pontosan nem mérhető transzformációs veszteségek
Háborús emberveszteség (halottak harctéren és hadifogságban, továbbá a civil áldozatok, beleértve a gettókban, koncentrációs táborokban elpusztultakat is).	Munkaképesség-csökkenéssel járó „háborús emberveszteség” (hadirokkantak, koncentrációs tábor túlélők).
Materiális háborús károk (termelőeszközök, állatállomány, infrastruktúra).	„Közösségi” és személyes javak Nyugatra és Keletre történő elhurcolása (műkincsek, értékpapírok, könyvtárak, használati tárgyak).
	<i>A földreform transzformációs vesztesége.</i>
Nevesített összegéhez képest a teljesítés közepette megduplázódó jóvátételi kötelezettség.	A jóvátételi kötelezettség teljesítése közepette előállt „extra” veszteség a termelési vertikumban, illetve az ellátásban.
	A háború végi, illetve a következő években zajló menekülések/visszatelepülések, ki- és áttelepítések, valamint a „malenkij robotra” elhurcoltak kényszermobilitási vesztesége.
A Vörös Hadsereg által nyomtatott és felhasznált pengő visszaváltási kötelezettsége.	Az infláció közepette elkótyavetyélt javak „társadalmi vesztesége”, valamint a stabilizációs átváltás „kamara haszna”.
	<i>A nagy államosítási hullámokból eredő transzformációs veszteség (üzemek, bankok).</i>
	<i>A kereskedelem, a kulturális szféra intézményei, valamint a ház/lakás ingatlanok államosításából eredő transzformációs veszteség.</i>
Hadigazdaság I. A Jugoszláviával szembeni Kominform-hidegháború hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházásai, 1949-1953.	<i>A Jugoszláviával szembeni frontországgá válást követő kitelepítések, föld-, lakóingatlan rekvirálások, és az érintett csoportok okszerű munkavégzését ellehetetlenítő transzformációs veszteség.</i>
	<i>Az erőszakos termelőszövetkezet-szervezés és a hozzá társuló tagosítások transzformációs vesztesége.</i>
	<i>A már békében emigrációba menekülők szakmai „tudástőkéjének” elvesztése.</i>
	<i>Az itthon maradtak, de osztály- idegenként adminisztratív úton deklasszáltak „tudástőkéjének” transzformációs vesztesége.</i>
	<i>Az új kádergarnitúra képzettséghiányos rendszerműködtetésének transzformációs vesztesége.</i>
Hadigazdaság II. A koreai háború által (Moszkvából) oktrojált hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházások, 1951-1953.	<i>A (hadi)ipari nagyberuházásokat preferáló gazdaságpolitika és a politikai represszió által gerjesztett kényszermobilitás transzformációs vesztesége.</i>
<i>Az ország külpolitikai, külgazdasági (Cocom) és „tudáskultúra” terén való elszigetelődésének transzformációs vesztesége.</i>	

A Rákosi-korszak nemzetgazdasági mérlegére úgy is rá lehet kérdezni, hogy mennyibe került ez az országnak, mit fizetett – és mivel fizetett – ezért a korabeli honi társadalom? A válasz nem kerülhető meg azzal, hogy a „társadalmisított közvagyon” tervszerű hasznosításával és újraelosztásával az államszocializmus nem tőkepiaci költség-haszon elven működött. Dehogyan – csak rosszul. A tulajdontól való megfosztás volt az összes beruházás döntő hányadának „forintosítható” forrása. A bányák, bankok, gyárak, majd üzemek és üzletek államosítása, az eredendően is alacsonyan megszabott és tartósan csökkenő vásárlóértékű bérek és az agrár-magángazdálkodók beszolgáltatása és túladóztatása szolgálta az állami tőkekoncentrációt. A hidegháborús hadigazdasági projektek már azt megelőzően felemésztették a magánvagyon, hogy magát az új, totalitárius rendszert teljes körűen ki tudták volna építeni.

A fentebb nevesített kettős hadigazdasági túlterhelés, valamint a nem kalkulált és nem tudatosuló transzformációs veszteség együttesen idézték elő azt, hogy 1952/1953 fordulójára a kommunista pártgyeduralom magyarországi változata majdhogynem működésképtelenné bénult.

Az 1952/1953 fordulójára kibontakozó magyarországi rendszerválság szinkronban volt „a sztálinizmus általános válságával”. Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála számottevő mértékben elősegítette a Kremlből kiinduló válságkezelő intézkedések elindítását, de nem önmagában Sztálin halála adott szabad utat a váltoátállítás(ok)nak: a rendszeren belüli válság elhatalmasodása legalább olyan súlyú kényszerítő körülmény volt, mint a Sztálintól való megszabadulással előállott lehetőség. A hangsúly azon van, hogy Magyarországon ezt egy – ekkorra már a rendszer összeroppanását elkerülni próbáló – radikális válságkezeléssel kényszerültek orvosolni. Ezen belül értelmezhető az *új szakasz* nyitányakor az a „félmegoldás”, hogy a változtatás iránt kevés affinitást mutató Rákosi Mátyás mellé az erre inkább hajlandóságot mutató Nagy Imrét választotta ki miniszterelnöknek az új moszkvai vezetés a desztalinizálás elindítására. Rákosit azonban meghagyta pártfőtitkári pozíciójában, aki így – a pártállam hatalmi struktúrájából adódóan – a pártszerveken keresztül sikerrel blokkolhatta a miniszterelnök államhatalmi szerveken keresztül indított reformjait.

A Nagy Imre miniszterelnökségéhez kötődő, 1953 nyarán induló *új szakasz* korrekciós törekvései nem csupán Rákosi és Nagy koncepcionális és személyi ellentétei miatt futottak zátonyra. A fél évtizeden át masszívan érvényesített gazdaságpolitikai irracionalitás, a megalomán hadi és katonai-infrastrukturális beruházások közepette elpocsékolts és pusztulni hagyott nemzeti javakat nem volt honnét és nem volt miből „újraravázsolni”. Ebből következett, hogy a korrekciós lépések eleve nem hozhattak látványos és azonnali eredményeket. Rákosinak az általa uralt pártszerveken keresztül szinte egyvégtében érvényesített ellenállása inkább csak ráerősített a forráshiányos állapotra. Az adott körülmények között könyvelhető el

Nagy Imre húszhónapos miniszterelnöksége eredményeként, hogy eközben a társadalom életkörülményei – a megelőző fél évtizedhez képest – valamelyest javulni kezdtek. Az 1953-as „irányváltás” még ki sem futhatta magát, 1955 folyamán következett egy újabb, szintén Moszkvából kiinduló (részleges) „visszaváltás”.

A Rákosi-korszak társadalmi mérlege

Nem megkerülhető, hogy a vizsgált időszakban terroruralomként működtetett „kommunista projekt” mérlegét a mindezt megélni (elszenvedni) kényszerülő társadalom nézőpontjából is megvonjuk. Ennek lényege: a Rákosi-korszak pártgeduralma a hatalomra kerülésekor rendelkezésre álló nemzeti vagyont – értve ezen a természeti erőforrásokat, a gazdaság meglévő eszközállományát, s annak műszaki színvonalát, valamint a társadalom munkavégzése révén hasznosítható tudástőkét – kontraproduktív módon működtette és számottevő mértékben felemésztette. Egyfelől pazarlóan fektetett be a csak hosszú távon megtérülést ígérő új beruházásokba, másfelől régít és újat egyaránt alacsony hatékonysággal, „ráfizetéseken” tartott üzemben. Emellett anarchiára emlékeztető szervezetlenséggel és szinte az egész társadalmat diszkrimináló, állandósuló retorziókkal élt: direkt és közvetett meghurcolásokkal párosított szükségtelen szenvedéseket és sérelmeket okozva funkcionált a rendszer egésze. Nem csupán „jóléti” ígéretei maradtak beváltatlanok, hanem elmaradt az életkörülményeknek a háborút követő békekorszakban remélhető konszolidálódása is. 1952/1953 fordulóján az átlagbér (valorizált értéke) nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) kétharmadát, s 1956-ba elérkezve is csupán annak 90 százalékához közelített. Azaz, a háború utáni első évek helyreállítási lendületét is figyelembe véve, a Rákosi-korszak egy évtizedében a társadalomnak nemhogy gyarapodásra, de a háborús veszteségek kiheverésére sem volt lehetősége.

A társadalom többsége soha korábban nem ismert magas foglalkoztatás és rendszeres munkavégzés közepette kényszerült tartós nélkülözésre. Milliós nagyságrendűre becsülhető azok száma, akiket diszfunkcionális feladatkörben foglalkoztattak, azaz munkaerejéhez, szaktudásához, kreativitásához képest nem „a szocialista közösség egésze számára legtöbb hasznot hajtó” helyen tevékenykedhetett. A Rákosi-korszak történelmi végbizonyítványa deficit mérleget mutat: a „nemzeti összveszteség” nem csupán abból áll össze, hogy hányan szenvedtek el tényleges meghurcoltatást. A társadalom „szabadlábon hagyott” hányada is ennek kárvallottjai közé sorolható. Azok többsége is megfosztott a „tisztas munkával tisztas megélhetést” reményétől, akiket a rendszer kormányosai – ideológiai megfontolásokból kiindulva – a változások kedvezményezettjeinek könyvelték el. Ismert fordulata a honi

történelmi közbeszédnek, hogy a második világháború utáni újjárendezés egyben „második Trianon” volt a huszadik századi magyarság számára. Ezt a logikát követve a Rákosi-korszakban elszenvedett strukturális veszteségek, a diktatúra évtizedében megszenvedett tömeges meghurcoltatás és a hadigazdasági holtberuházások fedezéséhez átcsoportosított anyagi megsarcoltatás együttesen „harmadik Trianonként” is értelmezhető.

Az ÁVH mint rendszerbiztosíték és rendszererodáló tényező

Korszakunkban a politika rendőrsége „kettős szereposztásban” tevékenykedett. A szűkebb pártvezetés – elsősorban Rákosi – elvárásainak maradéktalan teljesítése mellett ugyanolyan buzgalommal végezte a társadalom sanyargatását saját kontójára is. A kiterjedt meghurcoltatások Rákosit – és két moszkovita segédjét, Gerő Ernőt, illetve Farkas Mihályt – elsősorban abból a szempontból érdekelték, hogy mindig legyen elegendő muníció újabb és újabb ellenség-példázatokkal szinten tartani a hidegháborús hisztériát. A rendszerrel szemben állók – vagy azzal akár csak meggyanúsíthatók – körének parttalanná tételével, illetve a velük szembeni eljárásokkal az ÁVH lankadatlan, kijátszhatatlan éberségét, illetve rendíthetetlen párthűségét is bizonyítani kívánta. (Egy idő után az „akasztják a hóhért” aggodalomtól vezéreltetve is. Rákosi – a rendszer egészét jellemző – rapszodikus kiszámíthatatlansággal végzett-végeztetett időnkénti tisztogatásai a politikai rendőrséget sem kímélték.) S alig különbözött az említett jellemzőktől a korszak második fele, a Péter Gábor fogságba vetése utáni időszak (1953–1956), midőn Piros László irányította a politikai rendőrséget. Az új szakasz idején is Rákosi készséges csendestársa maradt a törvénytelen ségek feltárásában, illetve a rehabilitálás elszabotálásában.

A politikatörténeti nézőpontú koridézés közepette is szükséges kitérni a történetek társadalmi kihatásaira. Arra, hogy a folyamatos zaklatásnak és terrornak kitett társadalom miként reagált a változó körülményekre. Az elnyomás módszereinek és változatainak számbavétele során mód nyílik túllépni azon a korábbi közelítésen, mely valamifajta devianciaként, kisiklasként értelmezte a justizmordokat. Az üzemszerű módszerességgel működtetett terrornak az volt a rendszer-specifikus jellemzője, hogy az alávetett társadalom minden rétegéből – korábbról nem ismert kiterjedtséggel – szedte áldozatait. Ennek képezte részét a kitelepítés számos variánsa, a tömeges rabmunkáltatás, a kulákságon túlmenően a parasztság sokkal szélesebb rétegeit fenyegető és fenytő intézkedések, nemkülönben az ún. „klerikális reakciót” érintő meghurcoltatások sokfélesége.

A Rákosi-korszak „senki sincs biztonságban” ellenségkeresési – és találási – örületének egyedisége abban jelölhető meg, hogy a rendszer nevesített ellenségein túl annak kedvezményezettjei sem tudhatták magukat biztonságban. A vizsgált időszakban a hatalmi harc közepette „leszalámizott” összesen kilenc koalíciós és ellenzéki párthoz tartozók közül – eddigi számításaim szerint – kevesebben járták meg a börtönt, mint a hatalomra került kommunisták és a velük társuló szociáldemokraták köréből. Őket felülmúló nagyságrendű meghurcoltat csak a – valóban ellenségként kezelt – magyarországi egyházak, illetve szerzetesrendek tudnak előszámlálni.

A szinte válogatás nélküli tömeges elnyomás egyre inkább azokat is szembefordította a kommunista uralommal, akikre a rendszer ideológiája saját bázisaként hivatkozott: „a dolgozó osztály fiait”. Figyelemre méltó, hogy 1956 őszén közülük kerültek ki tömegével a forradalmárok, a nemzeti szabadság harcosai. S ugyancsak ebből a – már általa szocializált – generációból került ki a forradalom vérbefojtása után a meghurcoltak többsége is.

A Rákosi-korszak mint utángyártott kis-sztálinizmus

A Magyarországon a Rákosi-korszakban kiépített hatalmi struktúra mindenben megfelel a politikatudomány által totalitarizmusnak, totális diktatúrának nevezett rendszereknek. Ezek főbb ismérvei: a kizárólagosság igényével fellépő zárt ideológia, az egypártrendszer, a tervgazdasági mechanizmus, a kulturális- és médiamonopólium, valamint a köz- és a magánéletre is kiterjedő titkosszolgálati behálózottság. A Kelet-Európában fennálló kommunista diktatúrák e közös jellemzői mellett azonban, a rendszer(ek) összeomlása után meginduló történeti kutatások nyomán, ma már jól láthatók a „keleti blokk” államainak egyedi „specialitásai” is. Vagyis a kommunista tömb országaiban kialakuló rendszerek, bár mind a sztálini mintát követték, korántsem nevezhetők egységesnek, egyformának. A sztálini modell az erőltetés ellenére is csak különbözőképpen volt adaptálható az országonként eltérő helyi adottságokra, körülményekre. Ezért aggályos egy kaptafára húzni a sztálinizmus nagyon különböző „nemzetállami” változatait. A forrásalapú múltfeltárások nyomán inkább az kezd kirajzolódni, hogy a román vagy a lengyel, a cseh vagy a magyar variánsok a mintaadóhoz képest sokkal inkább egyedi karakterű „másodgenerációs” mutációk(k)ént írhatók le.

Szintén nem problémamentes „a modernizációs diktatúra” felfogás. A Szovjetunióban megvalósított „modernizációs diktatúra” lényege a centrum országaihoz képest erősen elmaradott Szovjet-Oroszország erőltetett-erőszakos modernizálása volt. A második világháború után ez a modernizációs diktatúra Köztes Európa olyan térségeiben jelent meg

kényszerített formában, amelyek történelmi előzmények okán iparosodottabbak voltak, kulturális (például alfabetizáció), infrastrukturális és szolgáltatási jellemzőiket tekintve pedig eredendően is előrébb tartottak, mint a lenini-sztálini voluntarizmussal modernizálni kezdett Szovjet-Oroszország. Ez leginkább a keletnémet és a cseh területeket jellemezte, ám a korabeli magyarhoni erőltetése is a sztálinizmus alapellentmondása volt. Ezekben az esetekben a program a gyakorlatban a már elért állapothoz képest visszalépést, hanyatlást eredményezett. A modernizációs propaganda közepette épp a modernizálás szempontjából zajlott „történelmi visszakanyarodás”. Magyarországon sem a már meglévő gazdasági-társadalmi jellemzők összessége volt az államszocialista modell kiindulópontja, hanem egy elmaradottabb, alacsonyabb fejlettségi szintet alapul véve fogalmazódott meg a kommunista modernizációs program. A háborút követően lépésről-lépésre egyszólamúvá cenzúrázott politikai közbeszédben ezért (is) kellett a Horthy-korszakot visszaminősíteni, a meglévőnél elmaradottabb állagúra retusálni.

Amiképpen a sztálinizációt a leginkább modellkövető években (1948–1952 között) is más feltételek és adottságok között kellett érvényesíteni, úgy a desztalinizálás magyar variánsa még inkább más lett 1953 és 1956 között, a keleti blokk viszonylatában. Nem azért, mert forradalomba torkollott – ez a végkifejlet felől igazolni próbált visszamenőleges okoskodás lenne –, hanem azért, mert Rákosi Sztálin halála után a desztalinizáló szovjet kurzushoz képest Moszkva leghűségesebb vazallusából „vonakodó csatlós” lett.

A fentebbi teóriákhoz képest a Rákosi-korszak történeti megjelenítése leginkább Andrew C. Janos „rendszer-antropológiai” közelítése alapján rekonstruálható. Ez alapján a most fókuszba állított magyarországi esetben a Rákosi-korszak egy „történelmi triplacsavart” példáz. Itt a környező térségekhez képest is gyorsabban fordult működésképtelenségbe a kísérlet. A többi szatellit-állammal közös jellemző, hogy esetünkben is egy szuverenitás-hiányos közegben erőltetett, másodlagos sztálinizmus-kópiával van dolgunk. Magyarországon viszont a világháború utáni első évek – például Lengyelországgal és Bulgáriával ellentétben – korántsem tették kezdettől egyértelművé a bolsevik birodalomba való betagozódási kényszert. Emiatt is sikeredett „látványosabbra” az ún. fordulat éve. A változások egy kiszámíthatatlan külső szuverén, a Szovjetunió – időnként ötletszerűen irányt váltó – elképzeléseinek másolásaként követték egymást. A harmadik sajátosság, hogy a „múltat végképp eltörölni” törekvéssel nem a kapitalizálódásban-polgárosodásban előrehaladottabb valós viszonyokat, hanem annak ideologikus torzképét kísérelték meg a szovjet-orosz kondíciók nyomvonalán bolsevizálni-sztálinizálni.

Végül, azért is fogalmazhatók meg fenntartások akár a totalitárius teória, akár pedig a modernizációs diktatúra felfogás kapcsán, mivel azok funkcionális működést feltételezve

modellezik vizsgálatuk tárgyát. A vizsgált korszak, illetve Rákosi terroruralma esetében viszont egy mindvégig inkább erőlködve vergődő – kétszer is megroppanó (1953, 1956), második alkalommal pedig látványosan összeomló – tervutasításos vagy *centralizált anarchia* rajzolódik ki a sztálinizmus magyar kortablójaként. Ezért is jellemezhető a górcső alá vett időszak az ideiglenesség állandósulásával, átmenetek, fordulatok sorával, pontosabban – a maguk teljességében végül is soha ki nem épült és összehangolt működésre képtelen – rendszertorzók egymásutánjával.

Magyarországon – legalábbis a vizsgált korszakban – az államszocializmus nem igazán tudott működőképesé konszolidálódni. A totális uralom konszolidálása ugyanis fából vaskarika: nem tehet mást, mint hogy minden területen egyidejűleg és változatlan intenzitással működteti az elnyomás rendszerét, különben összeomlik. Emiatt tekinthető a Rákosi-korszak – beleértve Nagy Imre „új szakaszát” is – a kampányszocializmus időszakának. Kezdetben a kampányok valóban egy-egy területre összpontosított offenzívaként indultak. De már 1950 második felétől változás érzékelhető a motiváló tényezőkben. A teljeskörűen centralizált államgépezetben hol itt, hol ott mutatkozott tartós üzemzavar. Egy idő után már aszerint kellett rangsorolni az akciókat, hogy hol halasztható még az azonnali beavatkozás. Ezt persze minden esetben összekötötték az adott területen „kártévő célzattal aktivizálódó ellenség” felmutatásával. A józan ítélőképességüket őrző kortársak számára leginkább ezen – idővel egymásba érő – kampányok nyújtottak támpontot annak feltérképezésére, hogy éppen hol futott ismét zátonyra a szocializmus hajója.

Szabad Nép a Magyar Nemzet?

– avagy – Ludas (a) Matyi?

Az alcímbe ironikus szójátéka újságnevek kegykörtársrikkancstalálmányavolt – 1947 tavaszán. A totalitarizmus jellemzői között felsorolt „médiamonopólium” esetünkben azt igényli, hogy a Rákosi-korszakban még domináns nyomtatott sajtó – ezen belül a központi pártlap, a *Szabad Nép* – néhány jellemzőjét számba vegyük. A diktatúrát üzemben tartó párt legnagyobb példányszámú napilapjának megkülönböztetett fontossága más hasonló rendszerekben sem ismeretlen. (A Harmadik Birodalomban ilyen volt a *Völkischer Beobachter*, a Szovjetunióban a *Pravda*.)

Magyarországon a *Szabad Nép* egyszerre volt az MDP vezetésének hivatalos szócsöve és irányt mutatni hivatott népnevelője, papír-agitátora. Tananyag és tanítási vezérfonal. Ezen túlmenően – nem csupán a párt tagjai számára – a napi politikai tájékozódás elsődlegesnek szánt iránytűje, a rendszerbe szocializálás megkülönböztetett fontosságúnak tekintett

eszköze. Polihisztor termelési és termelés-szervezési útmutató, ünnepi és gyászkalendárium. Dicshimnusz a rendszer piros betűs napjain, hőseinek születési (és halálozási) évfordulóin, hogy annál kérlelhetetlenebbül verjék el a port a fennálló rezsim ellenségnek kikiáltott megbélyegzettjein. Csak a legjellemzőbbeket sorolva: „horthyfasizmus” (sic!), „(neo) nácizmus”, „klerikális reakció”, „imperializmus-lakájok”, a trockizmus helyére aktualizált titoizmus, „szociáldemokrata osztályárulók” vagy a gumi- és gyűjtőfogalomként lett „reakciósok” és „osztályellenségek”. Az utóbbin belül a mindvégig megkülönböztetett kulákok.

A munka és a mindennapok világa aktuális csatahelyszínekként említődnek. A lap cikkei – különösen az 1949–1953 közötti években – harcászati tankönyvek nyelvezetét utánzó fronttudósítások. Kezdetben az ipari termelés, illetve a nagyberuházások „frontját” emlegették a leggyakrabban, ahol a párt persze úgy nyomul előre, mint kés a vajban. Ennél elkeseredettebb összecsapások sejlének fel az „agrárfront” mellékhadszíntereiről (a begyűjtési, a szövetkezetesítési, illetve a kulákfrontról) közreadott híryanagyokban, mivel a falu gazdatársadalmának megtörése veszélyesebb volt. Nemkülönben állandósuló harci terepként jelent meg a kultúrfront vagy – az iskolák átgyúrása kapcsán – a „pedagógus-front”. Az alapvető élelmiszerek beszerezhetőségének folyamatos akadozását, a napi többszörös sorban állást „a közellátás terén megvívandó harc”, illetve „a spekulánsok, árurejtegetők ellen folytatandó lankadatlan küzdelem” militáns nyelvi fordulatai dokumentálták.

Arohammunkákra, vagy a „rejtőzködő ellenség” újabb csoportjainak leleplezésére buzdító sajtókampányok egyben az adott terület akadozó – s az idő múltával egyre zűrzavarosabb – működésének lenyomatai. A rendszer imázsát rontó „negatív hírek” hiányoznak. Az sem volt rendkívüli, hogy egy előbb követendő példaként megjelenített intézmény vagy személy néhány hónap elteltével a szocialista építést megcsúfoló gyalázat és fertő, a korabeli nyelvezet szerint „a megbúvó ellenség büntanyája”, illetve osztályáruló ellenség lett. Ezekben az esetekben a sorok között olvasva lehetett vélelmezni az aktuális fordulat irányát. Így sem mindig egyértelmű azonban, hogy milyen tájékoztatáspolitikai megfontolások húzódtak meg valaminek a közlése vagy éppen elhallgatása mögött. Azon aligha kell megütközni, hogy Rákosi Mátyásnak „a Rajk-per tanulságait” számba vevő 1949. szeptember 30-i monstre beszédének újraközlései során kimaradtak a bűnsegédi bűnrészes Kádár János belügyminiszter, illetve az ÁVH és vezetője, Péter Gábor „jó munkáját” méltató passzusok, és a beszéd közben ekkor felhangzott közönségéljenzések. E szövegcsontkításra előbb Kádár, majd másfél évre rá Péter rács mögé dugása kínálkozik magyarázatként.

Nehezebb választ találni arra, hogy a korábban harsány és útszéli hecckampánnyal körített kirakatperek (Mindszenty-, Rajk- és társai, illetve Grösz-per) után mi volt az oka a további hasonló bírósági színjátékok sokaságát övező hallgatásnak. Elmaradtak az immár

rituálissá tett nyilvános gyalázkodások, mi több, idővel az ítélet kimondását – ha egyáltalán! – csak nyúl farknyi közleményekben, ún. mínuszos híreként publikálták. Miközben a Rajk-per előkészítése során (Prágából szó szerint elrabolva) őrizetbe vett – és ítélet nélkül több mint öt éven át fogva tartott – szovjet–amerikai kettős ügynök, Noel Field szabadlábra helyezéséről szükségesnek vélték egy sajtóközlemény elhelyezését a központi pártlapban (1954. november 17.), az ún. „hazai kommunista” vezetők tucatjának kiengedéséről egy sor se jelent meg. Az e körben (is) számon tartott Kádár Jánossal úgy találkozhatott újra a kortárs olvasó, hogy nevét felsorolták az újonnan megválasztott Hazafias Népfrent Országos Tanácsának tagjai között (1954. október 25.), holott nevezett másfél hónapja már a főváros egyik közismert munkáskerületének, Angyalföldnek volt az MDP titkára.

A *Szabad Nép* híreinek visszatérő használata a korrajzban nehezen kerülhető meg annak érzékeltetésére, hogy milyen tartalmú és stílusú volt a kortársakra zúduló „pártos” hírpropaganda-kínálat. Annál is inkább, mert elvárás volt a kurzuskiváncsok szerinti tájékozottság, s annak – esetenként számon kért – tanúsítása. Múltlelemző visszatekintésben pedig azért sem tanulság nélkül való a *Szabad Nép* módszeres tanulmányozása, mert sokkal többet árul el a korszakról, mint azt egy diktatúra önreprezentációs szándéka alapján gondolnánk. A korabeli rádióra vonatkozó, épp oly közismert, mint amennyire leegyszerűsítő fordulatot alkalmazva, az MDP központi napilapjára is elmondható, hogy „hazudtak reggel, hazudtak délután (akkor még volt időnként napi két kiadás), hazudtak minden írásukban”, csak hogy e hazugságáradat majdnem ugyanolyan mértékig volt önleleplező, mint önfényező. A kommunista pártvezetés minden elhatározását megvalósíthatónak hirdető és minden gondra megoldást nyújtó öntudata, illetve a menet közben egyre szaporodó problémák és a hazugságok leplezésére szánt, szintén harsány erőlködés egyre láthatóbbá tette a „király meztelen” helyzeteket, a nyilvánvaló rendszerhazugságokat. A *Szabad Nép* összességében sokkal inkább árulkodik a rendszerről, mint a rákövetkező Kádár-korszak konszolidált, a rendszer mindennapjait problémamentesnek láttató központi pártlapja, a *Népszabadság* többnyire egyenszürke semmitmondása.

Október forradalma lett a Rákosi-korszak összegzése

A Rákosi-korszak bő évtizede során a Magyarországon történeteket mindvégig moszkvai determináltság jellemezte, olyannyira, hogy a birodalom perifériáján vegetáló, Budapest központú tartomány még európai környezetében sem volt jegyzett szereplője a nemzetközi politikának. Ehhez a státuszhoz képest annyi változást hozott 1956 októbere, hogy az ország

egy történelmi pillanat erejéig súlypontosított *hír* lett a világpolitika formálóinak asztalán, a (titkárai által odakészített) sajtószemléken keresztül. A „pesti srácoknak” – akik Molotov-koktélos városi gerilla harcmodorral a kor legerősebb szárazföldi hadseregének páncélos egységeit amortizálták ócskavassá – *pillanatnyi hírértékük lett*, de nem több. Szó sincs arról, hogy Magyarországot „cserbenhagyta volna a Nyugat” a forradalom napjaiban. A faképnél hagyás előzetes „viszonyt” feltételez. Budapestet viszont még csak kapcsolatfelvételre sem érdemesítették: nem volt hozzá érdekeltségen alapuló motiváció. Az Egyesült Államok újonnan kinevezett budapesti követe, Edward Wailes azt az utasítást kapta a State Department-től, hogy ne siessen megbízólevelét átadni, mert a Nagy Imre vezette magyar kormánynál „nincs sok keresnivalónk”. Magyarország a vizsgált korszakban Keletről és Nyugatról egyaránt elszigeteltségben volt és maradt.

A Rákosi-korszak, illetve az 1956-os forradalom utóhatásai közül egy nemzetközi összefüggésre érdemes még kitérni. Utóbbinak bukása – pontosabban vérbe fojtása – ellenére volt egy közvetlen, pozitív hozadéka. A második világháború után nem volt ismeretlen a sztereotípiák között, hogy Magyarország – Szálasi végsőkéig kitartást hirdető örülete következtében is – „Hitler utolsó csatlósa” volt. Ezt a címkét idehaza a kommunista párt prominensei – leginkább Rákosi és Révai József – visszatérően sulykolták, alighanem a sanyargatás elfogadását, az önkény türését tudomásul vétető kollektív büntudat gerjesztése-fenntartása céljából. 1956 őszének eseményei számottevően hozzájárultak ahhoz, hogy ez a stigma feledésbe merüljön. A korabeli nemzetközi közvélemény ettől kezdve már sokkal inkább a „szabadságharcos” jelzőt társította a magyarság fogalmához. A szimbolikus politika síkján ötvenhat forradalma „lemosta a gyalázatot”, amit a világháborús magyar szerepvállalás „rákent”. Ez az új szabadságharcos imázs, illetve a nyugati hatalmak „politikai lelkiismeretfurdalása” és az ezzel elegyedő társadalmi szolidaritás segítette hozzá a nagyszámú ’56-os emigráció tagjait, hogy – különösen a kezdeti években – érdemleges támogatást élveztek az újrakezdéshez, egzisztenciájuk külföldi megalapozásához.

Van olyan felfogás is, hogy ami 1956 őszén Magyarországon történt, az „szimbolikájában, heroizmusában, retorikájában, végletességében, idealizmusában és tisztaságában talán az utolsó 19. századi forradalom volt, [...] 20. századi szereplőkkel.” A visszatekintő elemzések azt is számba veszik, hogy az 1956-os magyar forradalomnak – kül- és belpolitikai tekintetben egyaránt – milyen hosszabb távon is ható következményei voltak. A belpolitikában leginkább az, hogy a rendszer restaurálásában közreműködők is kénytelenek voltak elismerni, hogy a rendszer működtetésének – szélesebb társadalmi-politikai értelemben – mindenkor „ára van”. A társadalomnak a forradalom leveretése után is itthon maradt többsége pedig arra a következtetésre kellett jusson, hogy – tetszik, avagy sem – számot kell vetnie a restaurált

államszocializmus tartós további regnálásával. Ehhez alkalmazkodva kell kinek-kinek egyéni életút-stratégiát választani, „berendezkedni”.

A Rákosi-korszak tevőleges közakarattal történt lezárása óta több mint fél évszázad telt el. A mi tájainkon mindenkor (ön)íroniával elegyített közgondolkodásbeli *bon mot* szerint nem tudhatjuk, hogy mit hoz a múlt. Egyelőre viszont úgy tűnik: *Magyarország huszadik századi történelmében 1956 forradalma volt a legkiemelkedőbb kollektív nemzeti teljesítmény*. Különösen a metaforikusan használt – ám mindenkor nagyhatalmi túlerővel nyomatékosított – három Trianonhoz képest. Közülük a Rákosi-korszak csak az egyike volt a társadalom szinte egészét érintő megpróbáltatásoknak. Ez a triász tette ki az ún. rövid huszadik század első felét. Együttesen is majdhogynem ugyanazon „jelenlévő társadalmat” sújtották, tizedelték. Megélni nehéz lehetett és hosszúnak tűnhetett, de könnyű utánaszámolni: az első Trianon és az ötvenhatos forradalom között eltelt 36 év alig több mint egy „krisztusi kor”. Bármily fragmentált, egymást opponáló rendszerekkel tarkított is a huszadik század magyar politikatörténete, társadalomtörténeti nézőpontból szinte egy generációnyi idő alatt érte a hon akkori polgárait a több – „kezdhetünk mindent előlről” – társadalmi traumával is járó rendszerátszabás.

Ajánlott irodalom

- Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005
- Gyarmati György: Demokráciából a diktatúrába. 1945-1956. (Magyarország története 20.) Kossuth Kiadó, 2010
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011
- Janos, Andrew C.: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest, 2003
- Rainer M. János: Nagy Imre. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2016
- Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. 1956-os Intézet, Budapest, 2001
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest, 2001